

О. В. Компанієць

НАРОДНИЙ ОПІР АГРАРНИЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ЗЛАМІ 1920–30-х рр. (на прикладі Черкащини)

Стаття присвячена народному опору політиці «суцільної колективізації», крізь призму локальної історії.

Ключові слова: українське селянство, радянський режим, колективізація, народний опір, Черкащина.

Колективізація сільського господарства була важливим моментом в історії УСРР. Вона остаточно зруйнувала сільську общину і примусово насадила на її місце колгосп – організацію, соціалістичну лише за назвою, що відіграла ключову роль у перетворенні села на культурну та економічну колонію комуністичної партії. Для реалізації поставленого завдання партії потрібно було позбавити селянство незалежності та зруйнувати його культуру. З цією метою почався активний наступ на традиційні селянські інституції – двір, збори, общину, народні свята тощо. У відповідь на це, українські селяни виступили на захист родин, традицій, віри, господарства.

За останній час історична наука збагатилася працями, які висвітлюють соціальні настрої, поведінку та опір селянства комуністичному режиму в 1920–30-х рр. Увага вчених зосереджувалась переважно на процесах колективізації та розкуркулювання. Зокрема варто відзначити внесок таких дослідників, як В. Васильєв [1], О. Ганжа [2; 3], С. Кульчицький [4], Р. Подкур [5], А. Граціозі [6], Л. Віола [7] та багато ін. Історія народного опору політиці «суцільної колективізації» на Черкащині сьогодні знаходиться лише на початковому етапі студіювання. Інтерес дослідників (Г. Григоренко [8], А. Касян [9]) до цієї теми в контексті історичного краєзнавства зосереджений, переважно, на вивченні обставин Драбівського повстання 1930 р. З огляду на це, метою статті є розширення предмету дослідження, шляхом пошуку нових фактів та виявлення особливостей протистояння селянства та влади на Черкащині в 1928–1934 рр.

Аналізуючи джерела протистояння влади і селянства в умовах суцільної колективізації, доцільно відійти від звичайної схеми, що зводиться до механічних пошуків причин того чи іншого явища та спробувати знайти вирішення проблеми крізь призму «факторів стимулювання» та «факторів стримування», які, відповідно, підштовхували і провокували селянство до відкритого конфлікту з владою, або ж, навпаки, запобігали цьому. До чинників, що стимулювали народний опір політиці колективізації, варто віднести: згорання НЕПу, різкий поворот до політики «суцільної колективізації»; здійснення індустріалізації за рахунок села; політику хлібозаготівель та її невинувато завищені норми; народне обурення репресивними заходами радянської влади щодо противників колективізації; наявність на селі великої кількості зброї; почуття відчаю та месництва через особисті образи, доноси, розкуркулення, заслання рідних, їх смерть в роки Голодомору; досвід селянського повстанського руху 1918–1922 рр. тощо.

Поряд з тим, існувала низка «факторів стримування», що гальмували пробудження народного гніву. Серед них: консервативність, пасивність та інертність селянської верстви; страх «втратити все»: опинитися в числі розкуркулених та/або бути заарештованим і відправленим до концтаборів; активна протидія міліції та органів ДПУ можливим селянським заворушенням; страх, викликаний репресивними заходами радянсь-

кої влади щодо противників колективізації; страх за власне та життя членів родини; неорганізованість, відсутність єдиного керівного ядра селянським опозиційним рухом і т. д.

Щодо хронологічних меж так званої «громадянської» [10] або «народної» [11] війни між селянством і владою, на ґрунті кампанії суцільної колективізації, досі тривають дискусії. За Р. Круциком, це період 1917–1932 рр., за А. Граціозі – 1917–1933 рр.; за М. Івницьким – 1918–1933 рр. На наш погляд, боротьбу селянства проти аграрних заходів радянської влади (зокрема й колективізації) доцільно розглядати, починаючи від 1918 р., та завершуючи 1934 р. (а не 1933 р., як пропонує більшість істориків). Такий вибір верхньої межі зумовлений тим, що лише в 1934 р. було заявлено про остаточне очищення Радянської України від «політичного бандитизму». Прикметно, що саме цього року було створено й НКВС СРСР як новий слідчо-каральний орган.

У цьому контексті доцільно також зауважити і феномен, котрий можна визначити як «культуру спротиву» – притаманний селянству особливий стиль комунікації, поведінки та взаємодії з іншими верствами. В межах цього явища прагнення селян протестувати проти заходів радянської влади виявлялося у сукупності активних і пасивних форм спротиву, тобто активної, пасивної, вміло замаскованої, приписуваної чи навіть припущеної опозиції. Так, до активних форм народного опору в УСРР на зламі 1920–30-х рр. належали: агітація (антирадянська і антиколгоспна); бунти; вбивства та замах на вбивство активістів; виходи із ТСОЗів та колгоспів; втеча з рідних місць; займання та самовільний обробіток колгоспних земель; розкрадання майна колгоспів; напади на склади з продовольством; підпали; пікетування відділів міліції, з метою звільнення заарештованих односельців; побиття активістів; повстання; показові церковні служби-панахиди за радянською владою; псування кормів для худоби; розгономісій, партійних осередків, комітетів, сільрад.

Разом із тим, до пасивних форм селянського спротиву означеного періоду відносилися: антирадянський і антиколгоспний фольклор; відмова створювати насінневі фонди, виконувати плани посівних, продавати хліб за низькими цінами; таємний продаж, моріння голодом або забій власної худоби, з метою не допустити її усупільнення; невихід на роботу до колгоспів; листи-скарги до партійного керівництва; переховування зерна; імітація праці у колгоспах; неякісна робота. Загалом, пасивний опір розпізнати важче, але він може містити те, що Дж. Скотт назвав «зброєю слабких» або «щоденними формами опору», до яких, крім зазначених вище, відносилися також місцеві розмови, ритуальне, вдаване невігластво, симуляції, обман, фальшива поступливість тощо [14, 104–106].

У 1925–1930 рр. територія УСРР була розділена на 706 районів, об'єднаних у 40 округ. Територія сучасної Черкаської обл. на той час входила до складу Черкаської (з січня 1930 р. – Шевченківської), Уманської, Кременчуцької, Лубенської та Прилуцької округ. Тут, подібно до інших регіонів УСРР, з прискоренням політики «колективізації» наприкінці 1920-х рр. фіксуємо наростання соціальної напруги між владою та селом. Спочатку опір селянства мав мирний, ненасильницький характер. Однією з таких форм вираження селянського невдоволення, були численні листи-скарги до «доброго» вищого партійного керівництва. Черкащина не була в цьому відношенні винятком. Одним з прикладів може бути лист від голови комсомольської організації Максименка із с. Бабанка (Уманщина):

«Добрий день шановний секретар ВКП(б), товариш Сталін! До Вас пишу листа з України, з глухого села. Візьміть військову карту і знайдете село на річці Ятрань, зветься Полонисте на Уманщині Бабанського р-ну. Ось таке вислухайте, тов. Сталін! Село має 317 дворів, колективізоване на 100%. А що, тут думаєте радянська влада? Ні, не радянська, а чисто буржуазний строй! Пригадайте панщину: 6 днів роби панам, а 7-й – неділя, в яку не можна робити, бо свято. Так і на селі, щодня роблять в артїлі» [12, 392–393]. На відміну від цього, багато інших листів були сповнені скарг на брутальну поведінку комуністів і активістів, під час вилучення зерна або колективізації селянських господарств, що стало в подальшому одним зі стимулюючих факторів насильницького народного опору. Прикладів таких дій, кваліфікованих вищим керівництвом як «перегини на місцях», на Черкащині було вдосталь.

Місцеве керівництво регулярно фіксувало випадки розкуркулювання некуркульських елементів, або тих селян, які не підлягають розкуркулюванню. Скажімо, у с. Янівці на Уманщині були розкуркулені 45 дворів, з них 35 – середняцьких, у с. Сологубівці – 5 середняцьких дворів. Причому один з господарів (Назарчук), дізнавшись, що його чекає, у відчаї повисився. У с. Свидівок Черкаського р-ну місцевих активістів було звинувачено в невинуватому розкуркуленні середняка Борисенка, який в минулому був червоним партизаном, активним борцем проти гайдамаків та денікінців [13, 581]. 19 травня 1929 р. у Чорнобаї член компартії, уповноважений у хлібозаготівлях Чуб, зібравши колишніх червоних партизан, розпорядився скликати «куркулів», які не здали хлібні надлишки. П'ятеро селян, які з'явилися на його вимогу, були побиті, причому їх били до тих пір, поки вони не дали згоди на вивезення хліба. Серед постраждалих були й середняки (всього біля 20 осіб) [14, 647]. У с. Ягубець на Уманщині «товариші» під час зборів застосували не менш «переконливі» методи, а голова сільради Унтьох заявив: «Всі мають бути в колгоспі, якщо не буде – ми вас розстріляємо, або закопаємо живцем» [13, 587]. З огляду на такі «перегини на місцях», стає зрозумілим, чому у селян, за даними ДПУ, склалося враження, що «комуністи – це, перш за все, начальство, а партія і народ – це два ворожих табори» [15, 190].

Кардинально іншого характеру набуло протистояння влади і селянства в кульмінаційному 1930 р., що підтверджується й фактами з життя Черкащини. З лютого 1930 р. спостерігалася активізація народного опору, що перейшов від пасивної мирної боротьби – до повстань, збройних виступів і замахів на життя активістів. Про ескалацію конфлікту свідчило вже те, що в середині лютого 1930 р. територією регіону прокотилася хвиля арештів селян. Так, в Уманській окрузі були заарештовані 512 осіб, Прилуцькій – 484, Кременчуцькій – 356, Шевченківській – 348, Лубенській – 300. Органи ДПУ відвідували, що лише за один тиждень, в одному лише Шевченківському р-ні співробітниками були викриті п'ять повстанських організацій: «Штаб партизан», «Повстанці», «Селянський союз», «Терористи», «Заводівці» [16, 191–192]. Краєм прокотилася і хвиля виселення розкуркулених сімей до Сибіру та Середньої Азії. Станом на 12 березня до цих регіонів з Шевченківської округи були відправлені 6197 осіб, а з Уманської – 2434 [17, 20].

Незважаючи на численні репресивні заходи, березень 1930 р. став апогеєм насильницької фази у протистоянні влади і села по всій території УСРР. Непоодинокі приклади цього зустрічаємо й на Черкащині. Так, 18 березня у с. Сидорівці Стеблівського р-ну, під

час сільського сходу, невідомі підкинули рукописні листівки, із закликом підняти повстання на захист Спілки визволення України [13, 566].

Характерною рисою антиколгоспних виступів 1929–1930 рр. була масова участь жінок. В першій половині 1930 р. у СРСР зареєстрували 32% виступів, у яких більшість склали селянки, а в другій – їх частка зросла до 48%. Приклади такої тенденції можна побачити і в тогочасному житті краю. Так, 18 березня 1930 р. у Чигирині розігнали натовп з 80 селянок, які прийшли до райвідділу міліції, вимагаючи звільнити заарештованих. Схожі волинки, які супроводжувалися вимогами звільнити заарештованих, прокотилися селами Теплик, Залужжя і Лозувате на Уманщині. При цьому селянами було вигнано місцевих комуністів, а голову райвиконкому Струка побито і взято в заручники. За даними Округвідділу, селяни відправили гінців з подібними закликами до селян Христинівського і Тульчинського р-нів. 19 березня у селах Дравівка Корсунського р-ну та Коврай Золотоніського р-ну натовпи до півсотні жінок побити активістів та розібрали усупільнене майно, а у с. Бубнова Слобідка Гельмязівського р-ну, крім того, висунули вимогу повернути священика і відновити богослужіння [13, 574].

Найбільше ж селянський рух спротиву на Черкащині виявився у Дравівському повстанні або справі «Гренадери», як її називали на початку 1930-х рр. самі органи ДПУ. За матеріалами слідства, керівництво організацією здійснював «контрреволюційний центр», що містився в Києві, через емісарів (їх, нібито, було до 200), які мали організувати районні повстанські комітети. Сільські повстанками були керовані підрайонними комітетами, що діяли у селах Перервинці, Свічківка та Білоусівка. Повстання мало відбутися навесні 1930 р., але перенесене на весну 1931 р. Однак група у с. Перервинці не була згодна на перенесення і вирішила діяти самостійно. 6 квітня 1930 р. виступили Перервинці, Митлашівка, Филипівичі, Круподерниця, Яблуново, Золотухи, Остапівка, Березняки та Дравів. Повсталі селяни були озброєні гвинтівками, обрізами, револьверами та холодною зброєю. В ході збройного виступу, були вбиті 7 сільських активістів-комнезамівців, здійснено напад на станцію Дравів, де захоплено і перервано телеграфно-телефонний зв'язок, підпалено будинок Народного суду та захоплено зброю, що там зберігалася. Втім, повстанню не судилося перемогти і того ж дня, силами Лубенського та Прилуцького ДПУ, воно було придушене. Із заарештованих 89 активних його учасників, 20 – розстріляні, інші – ув'язнені на різні терміни. За оцінкою ДПУ, це була потужна «контрреволюційна» організація, що готувала велике повстання, з метою повалення радянського режиму та проголошення «Української незалежної народної республіки» [9, 82–83].

«Контрреволюційні організації» на території Черкащини органи ДПУ викривали неодноразово і в наступні роки. Восени-взимку 1930 р. селами регіону прокотилася хвиля арештів у справі так званого «шпигунсько-повстанського Борзнянського центру» [18, 76]. 1931 р. викрито й так звану «Київську офіцерську організацію», звинувачену в «підготовці всеукраїнського збройного повстання» (справа «Весна»). Зокрема за цією справою, у Черкасах був заарештований і засуджений начальник штабу 99-ї стрілецької дивізії Коваленко [18, 80]. Боротьба радянської влади з організованим селянським опором не вщухала навіть у часи Голодомору. Так, у листопаді 1932 р. в Черкаському р-ні «викрита» революційна шовіністична група (10 осіб) – уламок СВУ, що охопив діяльністю аж чотири села

та мав зв'язки з контрреволюційними організаціями Кавказу, а його керівне ядро складала сільська вчитель. Схожу «організацію» тоді ж було виявлено й у Чорнобаївському р-ні. До неї входили колишні «куркулі», на чолі з учителем Стецюренком [19, 330–331].

Загалом, після кульмінаційного 1930 р. прогистояння селянства і влади ознаменувалося на Черкащині поверненням до методів пасивного спротиву, що виявлялося у професійній халатності, недбальстві, крадіжках, втечах тощо. Так, доповідна записка ДПУ про недоліки розвитку тваринництва в УСРР (липень 1931 р.) свідчила, що у селах Шевченківського, Чорнобаївського та Бабанського р-нів були виявлені численні факти халатного ставлення колгоспників до худоби, яку тримали у брудних приміщеннях, поруч з хворими особинами, годуючи лише жомом. Такі дії з боку селян викликали масовий мор худоби [16, 703]. 1932 р. у Тальнівському р-ні виявлено факт самовільного забою селянами 58 коней, а також продаж худоби всього за 2–3 руб. чи кілька пачок махорки [18, 64]. Об'єктом селянського саботажу стали й колгоспні посіви. Заклики до знищення колгоспних посівів у Шевченківському р-ні лунали регулярно впродовж 1930–1931 рр. [16, 466]. Навесні 1932 р. Україною прокотилася остання масова хвиля селянських «волинок». Наприклад, селяни з Драбівського р-ну 26 травня 1932 р. захопили та розібрали кілька вагонів кукурудзи, що призначалася Гречано-Петровському радгоспу [18, 108]. 29 травня 1932 р. органи ДПУ повідомляли про масові селянські виступи-«волинки» у Букському р-ні, що супроводжувалися розбором посівного матеріалу, вимогами надання хліба, розбором усуспільненої худоби [18, 111].

Про активні форми спротиву в роки Голодомору вже не йшлося, а серед пасивних у регіоні спостерігалися, передусім, втечі та відмови селян виконувати плани посівних. Так, 6–10 лютого 1933 р. в Україні органами ДПУ затримані 144 селянина, які рятувалися втечею від голоду, з них 20 – вихідці з Черкаського р-ну і 24 – з Чигиринського [18, 274]. Стосовно відмов колгоспників виконувати плани посівних, то такі тенденції можна відзначити на всій території Черкащини, особливо в Звенигородському та Шполянському р-нах, де селяни 16 колгоспів заявили про свою відмову від посівної [18, 475]. В Уманському р-ні схожі тенденції доповнювалися викривальними заявами селян на адресу радянської влади [18, 409]. У часи Голодомору чітко виявилася ще одна своєрідна форма опору політиці радянського режиму – допомога, вмираючим від голоду селянам, з боку голів колгоспів і сільрад [20, 24–181].

Джерела також повідомляють, що навіть у 1934 р. на території Черкащини мали місце непоодинокі факти пасивного селянського спротиву. Селянство знову повернулося до практики луддизму та імітації праці в колгоспах. Крім того, в ряді МТС Черкаського та Уманського р-нів в лютому 1934 р. виявлені факти зриву ремонту тракторного парку, шляхом дезорганізації робіт ремонтних майстерень, штучної затяжки термінів і недоброякісного ремонту тракторів. З цією метою, розкрадалися запасні частини, створювалися штучні труднощі в їх отриманні, використовувалися явно зіпсовані частини тощо [19, 529].

Особливої уваги заслуговує найпізніший, серед виявлених нами, факт селянського спротиву радвладі в Черкаському краї, що вилився не в пасивній формі, а у вигляді замаху на життя. 25 травня 1934 р. у с. Буки (нині – Маньківського р-ну) група з шести селян убила голову Букського колгоспу Підопригору. Під час їх арешту, виявлені, заготовлені для втечі, довідки на бланках сільради і 4 револьвери. За рішенням суду,

чотирьох осіб було розстріляно, двох – засуджено до позбавлення волі [18, 637–638].

Таким чином, погляд на означену проблему, кризь призму історичного краєзнавства, дає змогу суттєво доповнити результати, отримані попередніми дослідженнями, присвяченими цій проблематиці в масштабах УСРР чи СРСР. Крім відомого Драбівського повстання 1930 р., на Черкащині мали місце й інші випадки народного спротиву політиці колективізації, зокрема в Канівському, Шевченківському, Чигиринському, Шполянському, Звенигородському, Мошенському, Тальнівському та Уманському районах.

1. Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-і рр.) // *Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 31.*
2. Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2000. – Вип. 5.*
3. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000.
4. Кульчицький С. Сталінський сокрушительний удар 1932–1933 рр. – К., 2013.
5. Подкур Р. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-і – на початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК–ГПУ) // *Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 31.*
6. Graziosi A. *The Great soviet peasant war. Bolsheviks and peasants. 1917–1933. – Cambridge, 1996.*
7. Лунн В. *Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. – М., 2010.*
8. Григоренко Т. Драбівське повстання або Справа «Гречанадери». На порозі 1930-х років селянство опинилося на порозі нової громадянської війни // *Прес-Центр. – 2009. – 17 червня.*
9. Касян А. Драбівське повстання (на матеріалах усної історії) // *Залізнякаві читання: Матеріали V наук. краєзн. конф. – Черкаси, 2014.*
10. Івницький Н. Репресивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.). – М., 2000.
11. Круцик Р. *Народна війна 1917–1932 рр. – К., 2011.*
12. *Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: Зб. мат. і док. / Відп. ред. С. Кульчицький. – К., 1992.*
13. Danilov V., Berelovich A. *Les documents de la VCHK–OGPU–NKVD sur la campagne sovietique // Cahiers du Monde russe. – 1994. – Vol. 35. – № 3.*
14. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: Док. в 5 т. / Отв. ред. В. Данилов, Р. Маннинг, Л. Виола. – Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929 гг. – М., 1999.*
15. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938): у 2 т. / Відп. ред. В. Смолій. – Т. 2. – К., 2013.*
16. *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939 гг.: в 4 т. / Отв. ред. А. Берелович и В. Данилов. – Т. 3: 1930–1934 гг. – Кн. 1: 1930–1931 гг. – М., 2003.*
17. Винниченко І. *Україна 1920–80-х. Депортації, заслання, вислання. – К., 1994.*
18. *Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939 гг.: в 4 т. / Отв. ред. А. Берелович и В. Данилов. – Т. 3: 1930–1934 гг. – Кн. 2: 1932–1934 гг. – М., 2005.*
19. *Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор. В. Борисенко та ін. – К., 2007.*
20. Тилищак В., Яременко В. *Людяність у нелюдний час. – Л., 2013.*

Kompaniets O.V. People's Resistance to Soviet power agrarian policy in the late 1920th – the early 1930ths (on the example of Cherkasy region). The article is devoted to studying the cultural phenomenon of people's resistance to the policy of «total collectivization» in the light of local history.

Key words: Ukrainian peasantry, the soviet regime, the collectivization, people's resistance, the Cherkasy region.